

UN OPAIȚ CU SIMBOLURI PALEOCREȘTINE DESCOPERIT LA TOMIS

Constantin BĂJENARU

O săpătură de salvare efectuată în vara anului 1999 pe strada Mircea cel Bătrân nr. 15 din Constanța, pe locul fostului restaurant "Dobrogea" (într-un perimetru aflat nu departe de Piața Ovidiu), a permis cercetarea unui sector al anticului Tomis în care s-au pus în evidență urme de locuire din perioada romană și romano-bizantină (secolele II-VI p.Chr.). Din materialul arheologic recuperat se individualizează un opaiț descoperit în secțiunea III, caroul 6, într-un strat de umplutură masivă cu ceramică romană timpurie, gros de aproximativ 30-40 cm, depus peste un pavaj din pietre mari și mijlocii aflat la o cotă de -1,60 m față de nivelul actual de călcare¹.

Găsit într-o stare fragmentară extrem de accentuată, opaițul a fost restaurat în proporție de 90% (fig. 1, 2). Este lucrat dintr-o pastă fină de culoare roșie-cărămizie, cu o angobă de aceeași culoare. Dimensiuni: lungime = 8 cm; diametrul = 6 cm; înălțimea = 2,4 cm. Corpul este rotund, ciocul scurt, cel mai probabil cordiform (sau foarte apropiat de această formă), cu orificiul de ardere mare, toarta lamelară perforată și cu o incizie mediană. Discul concav este delimitat de bordură prin două incizii circulare. Din păcate, discul este spart; mai sunt vizibile în partea de jos mici fragmente dintr-un decor foarte bine reliefat de tipar. Bordura este ornată cu nouă cruci incizate în pasta crudă, dispuse cinci pe o parte și patru pe cealaltă. În general, se distinge foarte bine, cu excepția uneia care a fost „ștearsă” pe jumătate (probabil în timp ce opaițul a fost mânuit de meșter înaintea introducerii în cuptor) și a alteia care era incizată pe un fragment care s-a pierdut (dar în locul respectiv se observă foarte clar capetele unuia din brațele crucii). De asemenea, în dreptul orificiului pentru fitil sunt vizibile două granule dispuse simetric. Baza rotundă, delimitată de un cerc incizat, are în centru, foarte bine reliefată de tipar, *planta pedis* (de forma unei tălpi de cizmă). De o parte și de alta, de asemenea incizați în pasta crudă, apar, stilizați, un delfin și un porumbel. Stilizarea acestuia din urmă este foarte marcată, astfel că la prima vedere ar părea o frunză de iederă. Totuși, o analiză mai atentă ne arată un punct care vrea să reprezinte ochiul, ceea ce ne determină să credem că este imaginea unui porumbel.

¹ Detalii asupra contextului în care a fost descoperit opaițul în raportul complet al săpăturii preconizat să apară în viitorul număr al revistei.

Slabe urme de folosire sunt vizibile pe cioc. Câteva ștersături și mici depuneri de impurități trădează o mânăuire ceva mai neglijentă din partea meșterului, fie la tipar, fie în momentul când a incizat semnele de pe bordură și de pe fund, fie la introducerea în cuptor. Dar acestea nu afectează calitatea superioară a produsului, fie și numai dacă ne gândim la calitatea tiparului, care pune în evidență cu foarte mare claritate atât imaginea de pe disc (cât se mai păstrează din ea), cât și *planta pedis*.

Tipul de opaiț în care se încadrează exemplarul descoperit la Tomis - cu corp rotund și cioc scurt, rotunjit, cel mai adesea cordiform - cunoaște o arie largă de răspândire în epoca romană timpurie. Acesta își are originea în produsele italice din secolul I p.Chr.², dar atinge apogeul în secolele II-III, când centre de producție importante s-au dezvoltat mai ales în Africa de Nord și în regiunea est-mediteraneeană³, dar și în Dobrogea (mai cu seamă pe litoralul vest-pontic, unde o foarte mare circulație în secolele II-III au avut lucernele produse la Tomis de *officina* lui Euctemon și a urmașilor săi⁴).

Ca formă, exemplarul nostru se apropie foarte mult de opaițele tip Euctemon, mai ales de variantele timpurii ale acestora. Totuși, imaginea de pe disc și mai ales *planta pedis* (care nu apare pe lucernele lui Euctemon) nu ne permit găsirea unei analogii foarte apropiate cu produsele atelierului tomitan. De aceea înclinăm să credem că avem de-a face cu un produs de import, cel mai probabil din regiunea micro-asiatică. Chiar dacă nu am găsit o analogie foarte clară, se poate face o apropiere cu unele exemplare descoperite la Atena⁵, Ratiaria⁶, Odessos⁷, Noviodunum⁸ și Tomis⁹, precum și cu o serie de opaițe din colecțiile unor muzee¹⁰. Pentru o origine micro-asiatică pledează și *planta pedis*, foarte clar reliefată și de dimensiuni mari. Această marcă de producător apare pe sigillatele timpurii pergameniene, fiind apoi întâlnită pe numeroase exemplare

² S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa*, Zürich, 1919, p. 237 și urm., Typ VIII; D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, II. Roman Lamps made in Italy*, London, 1980, p. 293 și urm., Type O.

³ J. Deneauve, *Lampes de Carthage*, Paris, 1969, p. 165 și urm., tipurile VII și VIII; A. Bourgeois, *Karthago 19(1980)*, p. 45-47, pl. II-III; J. W. Hayes, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum, I. Greek and Roman Clay Lamps*, Toronto, 1980, p. 64-66, nr. 271-280, pl. 32-33; H. Goldman, în *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, 1. The Hellenistic and Roman Periods*, Princeton, 1950, p. 95, Group XVI; G. Kuzmanov, *Antični Lampi*, Sofia, 1992, tipul XXI, nr. 85-173.

⁴ C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967, p. 18, tip XX, nr. 238-634; I. Vasilčin, *Izvestija-Varna 24(39)(1988)*, p. 62, tip VI, nr. 9-27.

⁵ J. Perlzweig, *The Athenian Agora, VII. Lamps of the Roman Period*, Princeton, 1961, p. 86-88, nr. 160-161, 164, 168-172, 176, pl. 6-7, datate în general în sec. II, unele chiar la sfârșitul sec. I p. Chr.

⁶ G. Kuzmanov, *op. cit.*, p. 27, nr. 146 (foto la p. 85), sec. I - mijlocul sec. III.

⁷ I. Vasilčin, *Izvestija-Varna 28(43)(1992)*, p. 63, nr. 6, pl. I / 6.

⁸ F. Topoleanu, *Peuce 9(1984)*, p. 189, pl. III/2(=VI/3), II/3(=VII/2), datate în sec. II-III.

⁹ C. Iconomu, *op. cit.*, nr. cat. 550, fig. 131 (sec. II-III).

¹⁰ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 64, nr. 272-273, pl. 32 (produse nord-africane din sec. II-III); D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III. Roman Provincial Lamps*, London, 1988, p. 370, Q 3051-3052, 3072-3079, 3080-3083, pl. 102, 103 (exemplare de la Ephes datate în sec. I-II).

din acest tip de opaițe¹¹.

Deși nu avem de-a face cu o descoperire într-un complex închis, care să asigure o datare foarte precisă, există unele indicii pentru o încadrare cronologică mai restrânsă. Pe de o parte, tehnica de execuție a opaițului, mai ales calitatea foarte bună a tiparului (atât imaginea de pe disc cât și *planta pedis* sunt extrem de bine reliefate), diferă de cea a produselor de serie, cu imaginile de pe disc aproape ilizibile, specifice secolului al III-lea și îndeosebi celei de-a doua jumătăți a acestuia. Pe de altă parte, avem de-a face cu un opaiț a cărui bordură nu este decorată din tipar (incizarea semnelor cruciforme efectuându-se după ce opaițul a fost modelat în tipar); aceasta este o trăsătură specifică secolelor I-II și mai puțin pentru secolul al III-lea, când mai toate lămpile de acest tip au ornamente pe bordură. De asemenea, contextul în care a fost descoperit - un nivel de umplutură cu ceramică romană timpurie de foarte bună calitate în care s-au găsit multe vase întregibile, terra sigillata și alte opaițe care nu pot fi mai târzii de mijlocul secolului al III-lea. Pe baza acestor indicii importante, pledăm pentru datarea opaițului în secolul al II-lea - prima jumătate a secolului al III-lea.

Importanța extraordinară a acestei descoperiri este dată de figurile care sunt incizate pe bordura și pe fundul opaițului. Crucea, porumbelul și delfinul reprezintă fără nici o îndoială simboluri creștine. Deși, luate fiecare în parte, acestor simboluri li se pot găsi și semnificații păgâne, apariția lor pe unele obiecte stârnind de multe ori controverse, în cazul nostru reunirea celor trei simboluri pe un singur artefact se leagă indubitabil de religia creștină.

Crucea, vechi simbol păgân asimilat de către imageria creștină, reprezintă de fapt Arborele Cosmic (Arborele Vieții)¹². Arborele Vieții este însuși Hristos. De aceea, pentru primii creștini, semnul crucii reprezenta Numele Domnului, Cuvântul, gloria divină a lui Hristos. Crucea era simbolul cosmic al mântuirii, semnificând de fapt credința în Hristos și în noua religie¹³. Venerarea crucii este probată de literatura apologetică¹⁴. Se cunosc mai multe forme de reprezentare a crucii, în cazul nostru fiind vorba de o cruce greacă (*crux quadrata*), foarte răspândită în zona răsăriteană a Imperiului. Deși unii exegeți s-au îndoit de folosirea crucii ca simbol înainte de Constantin¹⁵, descoperirile arheologice făcute în diverse zone ale Imperiului atestă folosirea semnelor cruciforme în secolele II-III. Amintim astfel descoperirile din zona syro-palmyriană și din catacombele

¹¹ C. Meyer-Schlichtmann, *Die pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon: Mitte 2. Jh. v. Chr. – Mitte 2. Jh. n. Chr.*, Berlin-New York, 1988, p. 187-188, Kat. 194, 195, VK 15, Taf. 5, 35; D. M. Bailey, *op. cit.*, Q 3025 - 3085, fig. 142; H. Menzel, *Antike Lampen in Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*², Mainz, 1969, p. 51, nr. 278, Abb. 43.

¹² M. Eliade, *Imagini și simboluri. Eseu despre simbolismul magico-religios*, București, 1994, p. 200 și urm.; B. Leoni, *La Croce e il suo segno. Venerazione del segno e culto della reliquia nell'antichità cristiana*, Verona, 1968, p. 45-52, apud V. Saxer, RAC 47(1971), 1-2, p. 152.

¹³ G. Ory, *Originile creștinismului. Eșuri critice*, București, 1981, p. 337-338; M. Eliade, *op. cit.*; J. Daniélou, *Simbolurile creștine primitive*, Timișoara, 1998 (traducerea în limba română a cărții apărute la Paris în 1961), p. 126.

¹⁴ Tertulian, *Apologeticum*, XVI, 6-7; *De corona milit.*, XIII; Minucius Felix, *Octavius*, IX, 4.

¹⁵ M. Sulzberger, *Byzantion* 2(1926), p. 377.

romane¹⁶. Pentru regiunea danubiano-pontică amintim cruciulița-pendantiv descoperită la Barboși (datată cu monedă între 222-235)¹⁷, ca și opaițul găsit într-un mormânt de la Tomis, care are imprimate pe fund trei cruci monogramatice, databil, după descoperitori, în secolul al III-lea¹⁸. După unii cercetători, în primele trei secole ale erei creștine se poate vorbi doar de o venerare a semnelui crucii în cadru privat, trecerea la o folosire în cadrul liturgic, adică la cultul public, efectuându-se în secolul al IV-lea¹⁹. Cele două opaițe descoperite la Tomis vin să confirme această ipoteză, ele aparținând unor creștini izolați care le-au utilizat ca atare, fie ca ofrandă funerară în cazul opaițului cu crucile monogramatice, fie la iluminatul casnic în cazul exemplarului recent descoperit, care, după cum am amintit, are evidente urme de folosire.

Porumbelul este unul din cele mai vechi simboluri creștine, simbol al Sf. Duh și un element iconografic extrem de important pentru reprezentarea Treimii²⁰. Dintre reprezentările timpurii ale porumbelului ca simbol creștin, databile în secolul al III-lea, amintim unele inscripții și picturi din catacombele romane²¹, dar și o gemă de la Potaissa²².

Cât despre delfin²³, care în simbolistica funerară păgână era purtătorul defuncțiilor spre lumea de dincolo, acesta este de asimilat cu peștele, un alt vechi și important simbol al creștinismului timpuriu. Într-adevăr, peștele este reprezentat uneori printr-un delfin care salvează naufragiații, simbolizând astfel pe Hristos susținând Biserica²⁴. Dacă peștele apare reprezentat pe monumente paleocreștine databile în secolele II-III²⁵, nu același lucru putem spune despre delfin, pentru care nu știm să se fi descoperit până acum vreo reprezentare ca simbol creștin clar înainte de secolul al IV-lea. Astfel, opaițul descoperit la Tomis s-ar putea constitui într-una din primele dovezi sigure ale utilizării delfinului ca simbol creștin în secolele II-III.

Încheiem prin a sublinia încă o dată importanța deosebită a acestei descoperiri, care îmbogățește substanțial numărul dovezilor creștine databile înainte de domnia lui Constantin. Credem că nu exagerăm spunând că opaițul

¹⁶ *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, I, 1990, p. 592-594, s.v. *Croix, crucifix*; B. Bagatti, RAC 26(1950), 1-4, p. 119, fig. 1,2,5 etc.; P. Testini, *Archeologia cristiana*², Bari, 1980, p. 294-298, fig. 106.

¹⁷ S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. – III e.n.)*, Iași, 1981, p. 220-221, pl. 2/3.

¹⁸ C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Pontica* 17(1984), p. 128-130, pl. 5/44.

¹⁹ B. Leoni, *op. cit.*, p. 83-106; V. Saxer, *loc. cit.*, p. 152-153.

²⁰ J. P. Kirsch, s.v. *Colombe*, DACL, III/2, col. 2198-2331; A. Quacquarelli, RAC 42(1966), 1-4, p. 263-264; M. Cocagnac, *Simbolurile biblice. Lexic teologic*, București, 1997, p. 179.

²¹ P. Testini, *op. cit.*, p. 496, fig. 232 ; A. Nestori, RAC 57(1981), 1-2, p. 87 și urm., fig. 9.

²² N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988, B.b.1, pl. XVI.

²³ H. Leclercq, s.v. *Dauphin*, DACL, IV/1, col. 293-295; A. Quacquarelli, *op. cit.*, p. 264.

²⁴ J. B. Frey, RAC 8(1931), 3-4, p. 310; L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, I, *Introduction générale*, Paris, 1955, p. 81, apud N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997, p. 201, n. 80.

²⁵ P. Testini, *op. cit.*, p. 220-221, fig. 64 și p. 436, fig. 206.

Fig. 1

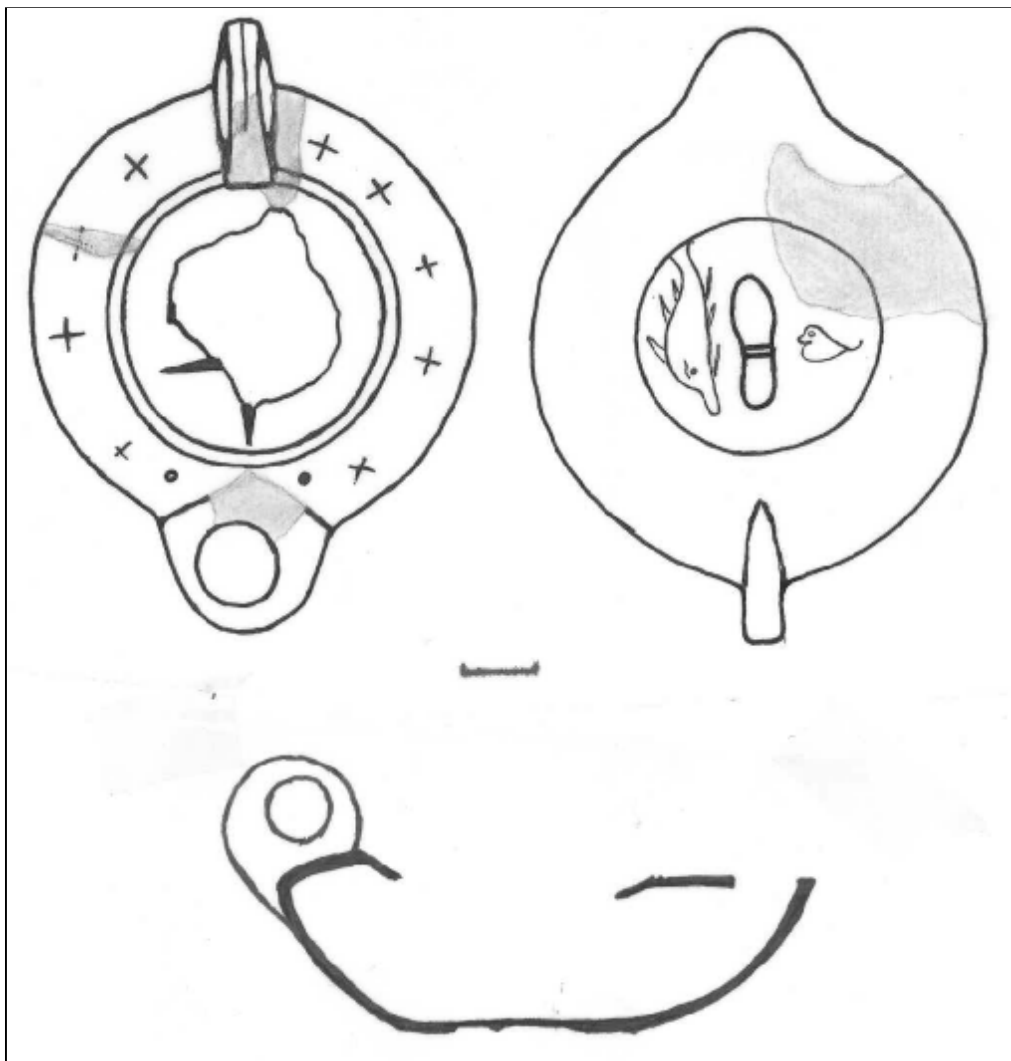

Fig. 2

recent descoperit la Tomis este cel mai vechi obiect care atestă existența unor comunități creștine în Dobrogea în secolele II-III.

UNE LAMPE AVEC DES SYMBOLES PALÉOCHRÉTIENS DÉCOUVERTE À TOMIS

Résumé

L'auteur présente une lampe découverte au cours des fouilles de sauvetage dans un secteur de l'ancienne ville de Tomis (Constanța), dans une couche de débris avec beaucoup de céramique romaine de IIe-IIIe siècles. Trouvée dans un état fragmentaire, la lampe a été restaurée en proportion de 90 %. L'argile est rouge-brique, avec une engobe de même couleur. Elle encadre dans le type de lampes à bec court, arrondi (Loeschcke type VIII ; Deneauve types VII et VIII ; Kuzmanov, type XXI ; Iconomu, type XX), qui connaît une large aire de développement dans la période du Haut Empire. La lampe a comme traits distinctifs les symboles chrétiens incisés avant cuisson sur la bordure (9 croix) et sur le fond (une colombe et un dauphin, de chaque côté de *planta pedis*). La qualité du moule, quelques éléments d'exécution (bordure non-décorée au moule, anse lamellaire) et surtout le contexte de découverte (un vrai dépôt de céramique de bonne facture, avec des vases entiers, *terra sigillata* et lampes qui ne dépasse pas le milieu du IIIe siècle) sont les arguments pour la datation de cette lampe au IIe siècle - première moitié du IIIe siècle. C'est un nouveau document qui atteste la présence des communautés chrétiennes primitives à Tomis avant le IVe siècle.